

Cilt: 21, **Sayı:** 1, 2023, **ss.** 59-78 | **Volume:** 21, **Issue:** 1, 2023, **pp.** 59-78

Mu'tezilî Tanımlar Literatürünün Kayıp Halkası: Kādî Abdülcebbâr'ın *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ı –İnceleme ve Neşir–

The Missing Link of Muʿtazilī Literature on Definitions: al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār's *Ḥudūd al-alfāẓ* –Analysis and Edition of the Text–

Serkan ÇETİN

Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Niğde/Türkiye
Research Assistant, Ömer Halisdemir University of Niğde, Faculty of Islamic Studies, Niğde/Türkiye
serkancetin505@gmail.com | orcid.org/0000-0002-2476-6882 | ror.org/03ejnre35
Katkı Oranı: %50

Ulvi Murat KILAVUZ

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bursa/Türkiye
Prof. Phd., Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Bursa/Türkiye
umkilavuz@uludag.edu.tr | orcid.org/0000-0002-5095-9522 | ror.org/03tg3eb07
Katkı Oranı: %50

Makale Bilgisi

Makale Türü
Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi
15 Nisan 2023
Kabul Tarihi
16 Haziran 2023
Yayın Tarihi
30 Haziran 2023
İntihal
Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Etik Beyan
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Serkan Çetin – Ulvi Murat Kılavuz).

Article Information

Article Type
Research Article
Date Recieved
15 April 2023
Date Accepted
16 June 2023
Date Published
30 June 2023
Plagiarism
This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.
Ethical Statement
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Serkan Çetin – Ulvi Murat Kılavuz).

Atıf | Cite As

“Çetin, Serkan – Kılavuz, Ulvi Murat. “Mu'tezilî Tanımlar Literatürünün Kayıp Halkası: Kādî Abdülcebbâr'ın *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ı -İnceleme ve Neşir-”. *Kader* 21/1 (Haziran 2023), 59-78. https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1283664”

Öz

İslâm düşüncesinde farklı alanlarda disiplinlerin/ilimlerin teşekkülüne müteakip disiplinlerin/ilimlerin kendilerine özgü kavramları ve terminolojileri de oluşmaya başlamış ve daha sonraki süreçte bu kavramsallaştırmaya katkı sunacak müstakil tanım (ḥudûd) risâleleri telif edilerek her disiplindeki/ilimdeki kavramın anlam ve kullanım çerçevesi daha da netleştirilmiştir. Temel olarak kullanılan kavramın ıstılahî anlamının belirlenmesi ve böylece takip edilen kelâmî temayülün desteklenmesi adına, kelâm ilmi özelinde de bu türe ait eserler kaleme alınmıştır. Kelâm ilmi özelinde bu alana en büyük katkıyı ise şüphesiz Mu'tezilî kelâmcılar vermiştir. Nitekim başta Kādî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) olmak üzere öğrencileri Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî (ö. 420/1029'dan sonra) ve İbn Şervîn (V./XI. yüzyılın ilk yarısı) gibi isimler tarafından kelâmî kavramları ihtiva eden özgün risâleler telif edilmiştir. Zeydî kelâmcı ve fakih Ebü'l-Kāsım el-Büstî'nin (ö. 420/1029 civarı) henüz bir nüshasına ulaşılamayan Tehẕîbü'l-ḥudûd'u da bahsedilen eserlerle eş zamanlıdır. Bu gelenek, İmâmî-Mu'tezilî çizgide Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067), kurgusu ve yer yer yaptığı açıklamalar itibariyle mûcez bir kelâm eseri hüviyeti de taşıyan el-Muḳaddime fi'l-medḫal ilâ ṣınâʿati ʿilmi'l-kelâm'ı ve Şerîf el-Murtazâ'ya (ö. 436/1044) nispet edilen el-Ḥudûd ve'l-ḥaḳāʾiḳ isimli eserde yansımasını bulmuştur. Ebû Ca'fer el-Mukrî en-Nîsâbûrî'nin (ö. VI./XII. yy.'ın ortaları [?]) el-Ḥudûd'u ise bu gelenek içerisindeki en hacimli örnek olarak göze çarpmaktadır.

Mu'tezilî gelenek içerisinde mevcut eserler arasında ilki olması açısından bu türe ait en önemli eser, yakın zamana kadar kayıp olduğu düşünülen ve tarafımızdan keşfedilen bir mecmua içerisinde, önemli bazı diğer Zeydî-Mu'tezilî eserlerle birlikte bulunan, Kādî Abdülcebbâr'ın Ḥudûdü'l-elfâẓ isimli risâlesidir. Genel olarak kelâmî kavramların yer aldığı ve kısmen fıkha ve mezhepler tarihine ilişkin kavramların da bulunduğu bu risâlede Kādî Abdülcebbâr dile dayalı bir tanım teorisi ortaya koymuştur. Buradaki yaklaşımı, el-Muğnî'sinde tanım ve tanımlamaya yönelik ortaya koyduğu görüşlerle uyumludur. Nitekim klasik mantıkta beş tümel üzerinden yürütülen tanım (ḥad) ve betim (resm) yerine, ele alınan kavramın manasına mutabık ve ondan daha açık olan bir lafız üzerinden yapılan lügavî tanım metodunu benimsemiş ve bu doğrultuda ele aldığı kavramın kısa bir tanım ve açıklamasına yer vermiştir. Bu durum, önceki Mu'tezilî kelâmcılar tarafından felsefeye mesafeli yaklaşmaları nedeniyle Aristotelesçi tanım anlayışının alternatifi olarak kullanılan dile dayalı tanım anlayışının, Kādî Abdülcebbâr tarafından da tevarüs edildiğini açıkça göstermektedir. Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî'nin el-Ḥudûd'u gibi Kādî'yi takip eden dönem bazı kaynaklarda görülen yaklaşım da onun etkisini imlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Terminoloji, Tanımlar (*Ḥudûd*), Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*.

Abstract

Following the formation of disciplines/sciences in different fields of Islamic thought, the specific concepts and terminologies of these disciplines/sciences began to emerge. Then the special meaning and the area of utilization for every concept in each discipline/science were further clarified by compiling specific epistles of definition (*ḥudūd*), which would contribute to this process of conceptualization. For the terminological meaning of the used concept to be determined primarily and thus for the followed theological/sectarian affiliation to be supported, works belonging to this genre have been written specifically for the field of theology. Especially, the Muʿtazilī theologians undoubtedly made the greatest contribution. Thusly, specific treatises containing theological concepts were compiled by names such as al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār (d. 415/1025), and his students Abū Rashīd al-Nīsābūrī (d. after 420/1029) and Ibn Sharwīn (fl. first half of the V[th]/XI[th] century). Zaydī theologian and jurist Abū'l-Qāsim al-Bustī's (d. 420/1029) *Tahdhīb al-ḥudūd,* which has no available copy, is also contemporary to the mentioned works. This tradition found its reflection in the Imāmī-Muʿtazilī line in Abū Jaʿfar al-Ṭūsī's (d. 460/1067) *al-Muqaddimah fī l-madkhal ilá ṣināʿat ʿilm al-kalām*, which could be seen as a concise theological work in terms of its construct and the explanations which it comprises, and in the work called *al-Ḥudūd wa-l-ḥaqāʾiq*, which is attributed to al-Sharīf al-Murtaḍá (d. 436/1044). Abū Jaʿfar al-Muqrī al-Nīsābūrī's (d. mid-VI[th]/XII[th] century [?]) *al-Ḥudūd* stands out as the most voluminous example in this tradition.

The most important work belonging to this genre in the Muʿtazilī tradition, as it is the first among the available works, is the *Ḥudūd al-alfāẓ* of al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār, which is found together with some other important Zaydī-Muʿtazilī works in a compilation discovered by us and thought to be lost until recently. In this treatise, which generally includes theological concepts and partially includes the concepts of Islamic law and the history of sects, al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār has put forward a language-based definition theory. His approach here is in line with the views he put forward on definition in his *al-Mughnī.* Accordingly, instead of definition (*ḥadd*) and description (*rasm*) carried out over five universals in classical logic, he adopted a method of lexical definition based on wording that agrees with the meaning of the concept in question and is clearer than it, and consequently gave a brief definition and explanation of the concept he deals with. This clearly shows

that the previous Muʿtazilī theologians' approach of language-based definition, which was used as an alternative to the conception of Aristotelian definition due to their distanced stance to philosophy was also inherited by al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār. The approach seen in some sources in the period following al-Qāḍī, such as Abū Rashīd al-Nīsābūrī's *al-Ḥudūd*, also indicates his influence.

Keywords: Kalām, Terminology, Definitions (*al-Ḥudūd*), al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār, *Ḥudūd al-alfāẓ*.

1. Tanım Meselesi ve Literatürü*

İnsanın bilgi üretimi ve sonraki aşamada üretilen bilginin başkalarına aktarımının dil dolayımıyla olduğu hususu izahtan varestedir. İster somut isterse soyut varlık düzlemi üzerine fikir yürütülsün ve konuşulsun, öncelikli olarak insan zihninde bunu mümkün kılan imaj veya nosyonlar olmalı ve bunlar düşünme ve işlenmeye, tetkik, tahlil, müzakere ve tartışmaya zemin sağlayan kalıplara, yani mefhum ve ibarelere dökülmüş bulunmalıdır. Herhangi bir ilim söz konusu olduğunda bu kalıplar, o alanın müşterek dilini, kavramsal çerçevesini ve tartışma zeminini oluşturan tanım, terim ve ıstılahlardır.

Kavramlaştırma ve tanımlama ile öncelikli olarak gözetilen hedef, konu edinilecek tikel hususlar ile bunlardan hareketle konuların çerçevesini ve bir anlamda yol haritasını belirlemektir. Bir uzlaşım ve belli ölçüde müşterek kabulle bir kavramlaştırma (*vażʿ/muvâżaʿa*) olmadan belli bir ilim ile iştigal edenlerin müşterek ve/ya karşılıklı ilmî ve fikrî faaliyetinden dahi söz edilemeyecek iken, alanın dil ve kavramlarına vâkıf olmayan kimsenin dışarıdan bakışla bilgi sahibi olması evleviyetle mümkün olmayacaktır. Tek bir kavramın muhtelif ilim dallarında nasıl birbirinden neredeyse bağımsız özel anlamlar ihtiva ettiğine dair örnekler veren ansiklopedik âlim Muhammed b. Ahmed el-Hârezmî'nin (ö. 387/997), "edebiyat alanında temayüz etmiş bir dilcinin dahi, ilim ve hikmete dair telif edilmiş bir kitabı mütalaa ettiğinde, hele bu sahalarda tahsil almamış ise bundan hiçbir şey anlamayacağı ve kendini ifadeden âciz bir ümmîye dönüşeceği"ni söylerken[1] kastettiği budur. Bu müşterek faaliyet zeminini oluşturmanın yanında, kavramlar ya da kavramlaştırma, ilim dalına kendine özgü ve başkalarından ayrıştıran kimliğini de sağlamaktadır. Hattâ başlangıçta *vażʿ*ın yapılması, ilerleyen süreçte de vaz edilen kavramların içeriğinin doldurulması, yani kavramlaştırma ve tanımlama, bunu gerçekleştiren kişi açısından bir yandan meseleleri ele alacağı zemini/alt yapıyı kendi değer ve düşünce dünyası ve/ya mezhebî yaklaşımı doğrultusunda kurmayı sağlamakta, bir yandan da bunun tabiî sonucu ve uzanımı olarak onun kabulleri ve aidiyetleri konusunda işaretler ihtiva etmektedir.

İlmî ve fikrî faaliyette kavram ve tanımların bu merkezî rolü karşısında İslâm bünyesinde de erken dönemden itibaren tanımlama hususunda özel bir çaba söz konusu olmuştur. Müellifler konuların girişinde etimolojik tahlillerden semantik tespitlere kadar dilsel incelemeler ortaya koymuş ve bir kavramsal çerçeve oluşturarak meseleleri tetkike başlamışlardır. Bu, bazı eserlerde tanımlara ilişkin özel bahisler/fasıllar açılmasına kadar da gitmiştir. Ancak bunun da ötesinde tanımlara ilişkin kavram sözlüğü olarak nitelenebilecek eserler literatürü de ortaya çıkmıştır. Câbir b.

* Makalenin teşekkülünde tavsiyeleri ve katkıları vesilesiyle Arş. Gör. Dr. Kevser Demir Bektaş'a, Arş. Gör. A. İskender Sarıca'ya ve değerli hakem hocalarımıza teşekkür ederiz.

1 Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârezmî, *Mefâtîḥu'l-ʿulûm*, thk. Abdülemîr el-A'sem (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1428/2008), 11.

Hayyân'ın (ö. 200/815) dinî ve felsefî alan kadar fizik ve kimya gibi ilimlere dair kavramları da içeren *Kitâbü'l-Ḥudûd*'u[2] ile Kindî'nin (ö. 252/866 [?]) kendi eserlerindeki felsefî kavramları tanımladığı *Risâle fî ḥudûdi'l-eşyâ' ve rusûmihâ*'sı[3] türün ilk örneklerini teşkil etmektedir. Hârezmî'nin *Mefâtîḥu'l-ʿulûm*'u, müstakil bir tanımlar kitabı olmamakla birlikte içerdiği bazı fasıllar itibariyle söz konusu literatürün erken örneklerinden biri sayılabilir. İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) felsefî terimlere hasrettiği *el-Ḥudûd*'u,[4] İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) büyük ölçüde kelâm terimlerinden oluşan *el-Ḥudûd fi'l-uṣûl*'ü[5] ve Abdülkāhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *Kitâbü ʿUḳūdi'l-ḥudûd*'u[6] IV./X. asrın başlarında artık tanımlar literatürünün yerleşik bir gelenek hâline gelmeye başladığının göstergesidir. Söz konusu gelenek, kelâm ve/ya aklî ilimler özelinde düşünüldüğünde Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-Mübîn*'i[7] ve Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Taʿrîfât*'ı[8] ile devam etmiştir. Pek çok örneğin arasında Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) çeşitli ilimlere ait terimler ansiklopedisi olarak nitelenebilecek *Keşşâfü ıṣṭılâḥâti'l-fünûn ve'l-ʿulûm* adlı eserinin,[9] geleneğin vardığı son noktayı imlediği söylenebilecektir.

Kelâm ilmi özeline gelindiğinde, bu ilim büyük ölçüde Mu'tezile elinde teşekkül ettiğinden, tabiatıyla kelâmî terminolojinin de ilk olarak Mu'tezilî âlimler tarafından oluşturulduğu söylenebilecektir.[10] Mu'tezile'nin özel olarak tanımlar ve ıstılahlar üzerine eğilmesinde, naslarda geçen ya da yaygın kullanılan birtakım kavramlara kendilerine özgü mezhebî anlamlar yükleyerek kısmen (ya da tamamen) dönüştürmelerinin de etkisi olsa gerektir. Maamâfih bu bağlamda elimize ulaşan ilk örnek, aynı zamanda bir Mu'tezilî kelâmcı olan Ebü'l-Hasen er-Rummânî'nin (ö. 384/994) nahiv ve bunun yanı sıra mantık ıstılahlarına dair eseri *Kitâbül-Ḥudûd fi'n-naḥv*'dir.[11] Kādî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) öğrencisi olan İbn Şervîn'in (V./XI. yüzyılın ilk yarısı) *Ḥaḳā'iḳu'l-*

2 Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân b. Abdillah el-Kûfî, *Kitâbü'l-Ḥudûd*, nşr. Paul Kraus (*Muḫtâru Resâ'ili Câbir b. Ḥayyân* içinde; Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1354/1935), 97-114.

3 Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, *Risâle fî ḥudûdi'l-eşyâ' ve rusûmihâ*, thk. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde (*Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye* içinde; Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1369/1950), 1/163-179.

4 Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillah b. Ali İbn Sînâ, *el-Ḥudûd*, thk. Abdülemîr el-A'sem (*el-Muṣṭalaḥu'l-felsefî ʿinde'l-ʿArab* içinde; Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1989), 229-263.

5 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî, *Kitâbü'l-Ḥudûd fi'l-uṣûl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999).

6 Henüz nüshası tespit edilemeyen bu eserden bizzat Bağdâdî bahsetmektedir. Cedel ilmine dair eseri *ʿİyâru'n-naẓar*'ın bir faslında, "burada sadece cedelde sıklıkla kullanılan şeylerin tanımlarını vermekle iktifa ettiğini, *Kitâbü ʿUḳūdi'l-ḥudûd*'da ise tanıma konu olabilecek her şeyin tanımını verdiğini" belirtmektedir; Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *ʿİyâru'n-naẓar fî ʿilmi'l-cedel: min bevâkîri naḳdi'l-manṭıḳ ve'l-felsefe ve tecrîdi ḳavâʿidi'l-münâẓara*, thk. Ahmed Muhammed Arrûbî (Küveyt: Esfâr li-Neşri Nefîsi'l-Kütüb ve'r-Resâili'l-İlmiyye, 2020), 337.

7 Ebü'l-Hasen Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *el-Mübîn fî şerḥi meʿânî elfâẓi'l-ḥukemâ' ve'l-mütekellimîn*, thk. Hasan Mahmud eş-Şâfiî (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1413/1993).

8 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Taʿrîfât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2012).

9 Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkī et-Tehânevî, *Mevsûʿatü Keşşâfi ıṣṭılâḥâti'l-fünûn ve'l-ʿulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996).

10 Tuğba Günal, "Kavram Atlası: Kelam I-II", *Kader* 19/1 (2021), 402.

11 Ebü'l-Hasen Ali b. Îsâ b. Ali er-Rummânî, *Kitâbü'l-Ḥudûd fi'n-naḥv*, thk. Mustafa Cevâd – Yûsuf Ya'kūb Meskûnî (*Resâ'il fi'n-naḥv ve'l-luğa* içinde; Bağdat: el-Müessesetü'l-Âmme li's-Sıhâfe ve't-Tıbâa, 1388/1969), 37-50.

*eşyâ*ʾ'ı[12] içeriği itibariyle kelâma dair tanım/*ḥudûd* risâleleri kapsamında değerlendirilmeyi hak etmektedir. Yine Kādî'nin öğrencisi olan Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî'nin (ö. 420/1029'dan sonra) muhtemelen aslı günümüze ulaşmayan, Hâkim el-Cüşemî'nin (ö. 494/1101) atıfta bulunduğu *Ḥudûd*'unun[13] Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed es-Sağānî tarafından *Ḥudûdü'l-elfâẓ ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem* başlığı altında kavramların alfabetik sıraya konularak yeniden tertip edilmiş hâli günümüze gelmiştir.[14] Yaklaşık aynı döneme ait olan, Zeydî kelâmcı ve fakih Ebü'l-Kāsım el-Büstî'nin (ö. 420/1029 civarı) *Tehẕîbü'l-ḥudûd*'undan da yine Cüşemî'nin aktarımıyla[15] haberdar olunabilmektedir. Bunların yanı sıra Hüseynî Muʻtezilî İbnü'l-Melâhimî'nin (ö. 536/1141) yine kelâmî içerikli bir tanım eseri olan *Kitâbü'l-Ḥudûd*'unun varlığı kendi beyanlarından tespit edilebilmektedir.[16] Söz konusu literatürün İmâmî-Muʻtezilî gelenekteki örnekleri arasında Ebû Caʻfer Muhammed et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) kurgusu ve yer yer yaptığı açıklamalar itibariyle mûcez bir kelâm eseri hüviyeti de taşıyan *el-Muḳaddime fi'l-medḫal ilâ ṣınâʿati ʿilmi'l-kelâm*'ı[17] ile Şerîf el-Murtazâ'ya (ö. 436/1044) nispet edilen *el-Ḥudûd ve'l-ḥaḳāʾiḳ*[18] sayılabilir. Ebû Caʻfer el-Mukrî en-Nîsâbûrî'nin (ö. VI./XII. yy.'ın ortaları [?]) *el-Ḥudûd*'u ise bu gelenek içerisindeki en hacimli örnek olarak ön plana çıkmaktadır.[19]

---

12 A. İskender Sarıca – Serkan Çetin, "Zeydî-Muʿtezilî Düşüncede Terimler: İbn Şervîn'in *Ḥaḳāʾiḳu'l-eşyâʾ* Risâlesinin Tahkiki ve Tercümesi", *Kader* 19/2 (2021), 813-854.

13 Ebû Saʻd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *el-Cüzʾü'r-râbiʿ min Kitâbi Şerḥi ʿUyûni'l-mesâʾil ve'l-cevâbât*, nşr. Fâris Osman Nevfel (Moskova: Sadra, 2021), 583.

14 Eserin bilinen tek nüshası, İtalya'da Ambrosiana Kütüphanesi'nde E 462 numaralı mecmua içerisinde 24a-35b varakları arasında yer almaktadır. Küveyt Üniversitesi Kütüphanesi'nde de Ambrosiana'daki asıl nüshanın mikrofilmi olan 5512 numarayla kayıtlı bir nüsha bulunmaktadır. Sağānî, eserin girişinde "Şeyh Ebû Reşîd'in, fakih ve kelâmcılar nezdinde tedavülde olan lafızların tanımına dair kuşatıcı bir kitap kaleme aldığını ve burada kavramları uzunca şerh ettiğini, ancak kavramları mana odaklı sıraladığı için kelâm ilminde yetkin olan kimseler dışındakilerin kavramakta zorlanacağı bir tertip yaptığını ... kendisinden bu lafızları alfabetik olarak tertip etmesi, sadece tanımları koruyup açıklamaları (*şerḥ*) dışarıda bırak[arak eseri yeniden düzenlemesinin] talep edildiğini" belirtmektedir; Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim en-Nîsâbûrî, *Ḥudûdü'l-elfâẓ ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem*, tsh. Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed es-Sağānî (Milano: Biblioteca Ambrosiana, ar. E 462), 24b. Buna göre Sağānî'nin metin üzerindeki tasarrufunun, yeniden tertibin ötesinde bir ihtisar ve tehzib yönünde olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Cüşemî'nin Nîsâbûrî'den yaptığı iktibasın, Sağānî tarafından düzenlenmiş mevcut nüshada yer almaması bunun göstergesidir.

15 Cüşemî, *el-Cüzʾü'r-râbiʿ*, 583.

16 Rükneddin Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârezmî, *Kitâbü'l-Fâʾiḳ fî uṣûli'd-dîn*, thk. Wilferd Madelung – Martin McDermott (Tahran: Müessese-yi Pejûheşî-yi Hikmet ü Felsefe-i Îrân – Institute of Islamic Studies, Freie Universität Berlin, 1386 HŞ/2007), 80. Fahreddin er-Râzî de (ö. 606/1209) söz konusu esere atıfta bulunmaktadır; Ebû Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Nihâyetü'l-ʿuḳûl fî dirâyeti'l-uṣûl*, thk. Saîd Abdüllatîf Fûde (Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015), 3/239.

17 Ebû Caʻfer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî, *el-Muḳaddime fi'l-medḫal ilâ ṣınâʿati ʿilmi'l-kelâm*, thk. Muhammed Takī Dânişpejûh (*er-Resâʾilü'l-ʿaşr* içinde; Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1414/1994), 63-90.

18 Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *el-Ḥudûd ve'l-ḥaḳāʾiḳ*, thk. Haydar el-Beyâtî vd. (*er-Resâʾil ve'l-mesâʾil* içinde; Meşhed: el-Âsitânetü'r-Rızaviyyetü'l-Mukaddese Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1441), 5 (*er-Resâʾilü'l-uṣûliyye ve'l-müntezi'a ve'l-mensûbe*)/389-452. Şerîf el-Murtazâ'nın bu isimde bir eseri bulunduğu kesin olmakla birlikte, işaret edilen bu nüsha ile Şerîf el-Murtazâ'nın başka eserlerinde yer alan bazı tanımların farklılığı nedeniyle, nâşirler bu metnin ona ait olmayabileceğini kaydetmektedir.

19 Kutbeddin Ebû Caʻfer Muhammed b. el-Hasen el-Mukrî en-Nîsâbûrî, *el-Ḥudûd: el-Muʿcemü'l-mevḍûʿî li'l-muṣṭalaḥâti'l-kelâmiyye*, thk. Mahmûd Yezdî Mutlak – Caʻfer es-Sübhânî (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık li't-Tahkīk ve't-Te'lîf, 1414).

Mu'tezilî *ḥudûd*/tanım risâleleri geleneğinin en önemli örneklerinden birisi ve tespit edilebilen ilki hiç şüphesiz Kādî Abdülcebbâr'ın *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ıdır.

2. *Ḥudûdü'l-elfâẓ*

2.1. Risâlenin Aidiyeti

Klasik kaynaklarda Kādî Abdülcebbâr'ın tanım risâlesine yönelik tek atıf, onun eserlerinin isimlerini zikreden Hâkim el-Cüşemî'de geçmektedir.[20] Yakın zamana kadar varlığı bilinmeyen ve tarafımızdan keşfedilen bir mecmua içerisinde yer alan, neşirde kullanılan nüshanın girişinde de "tanımlar konusunda bir özet (*muḫtaṣar*) içeren bir kitap, Kādilkudât İmâdüddin Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî'nin *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ı"[21] ibaresiyle eser açık biçimde Kādî'ye nispet edilmektedir.

Risâlede verilen tanımların zaman zaman Kādî'nin başka eserlerinde verdiği tanımlarla bire bir örtüşmesi, eserin ona aidiyetine yönelik bir gösterge teşkil etmektedir. Maamâfih bazen farklılaşmalar da görülebilmektedir; ancak bu durum eserin ona aidiyeti ihtimalini zayıflatacak bir husus değildir. Zira onun sadece *el-Muğnî*'de bile farklı yerlerde aynı kavrama farklı tanımlar getirebildiği görüldüğü gibi nihaî kertede verdiği farklı tanımlar, onun tanımladığı kavrama ve bunun delâlet ettiği meseleye dair bakış açısında bir farklılığı ortaya koymamaktadır. Farklılaşma daha ziyade kullanılan lafızlar ve tanımın uzunluk-kısalığı gibi noktalarda ortaya çıkmaktadır. Diğer eserlerinde bu risâleye herhangi bir atıf tespit edilemediği göz önünde bulundurulursa, risâlenin onlardan önce kaleme alınmış olması da muhtemeldir ve bu da sair eserlerinde ortaya koyduğu tanımları derlemekten ziyade araştırmaya giriş mahiyetinde orijinal bir kavramsal çerçeve ortaya koyduğu, belki birtakım tanımların diğer eserlerinin telifi sürecinde ikmal edildiği ve çeşitlendiği anlamına gelebilecektir.

Son olarak, eserin yer aldığı mecmuanın, büyük ölçüde bir kısmı da Kādî Abdülcebbâr'ın doğrudan talebesi olan ve onun etki alanında faaliyette bulunan Zeydî-Mu'tezilî müelliflerin eserlerini içeriyor olması, metinlerdeki bağlamsallık ve bütünleyicilik ilişkisi açısından elimizdeki metnin Kādî'nin *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ı olmasını destekleyici bir unsur olarak görünmektedir.

2.2. Yazma Nüsha ve Yer Aldığı Mecmuanın Tavsifi

Kādî Abdülcebbâr'ın *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ının tespit edilebilen tek nüshası, Riyad Melik Fehd Millî Kütüphanesi'nde (Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye), kayda değer başka birtakım eserleri de ihtiva eden, 748 numarada kayıtlı bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Mecmuadaki eserlerin hattı, hicrî V. asırda telif edilen ve Yemen'de bulunan diğer yazmaların hattına benzemektedir. Binaenaleyh mecmuanın Yemen'den söz konusu Kütüphane'ye intikal etmiş olması muhtemeldir. Maamâfih, bu dönemde Mekke'de de Zeydîler hâlen belli ölçüde varlık sergilemektedir ve mecmuada buna dair herhangi bir kayıt ya da işaret bulunmamakla birlikte nüshanın Mekke'de istinsah edilmiş olması da bir ihtimal olarak göz önünde bulundurulabilecektir.

---

20 Cüşemî, *eṭ-Ṭabaḳatâni'l-ḥâdiye ʿaşera ve'ṡ-ṡâniye ʿaşera min Şerḥi ʿUyûni'l-mesâʾil*, thk. Fuâd Seyyid – Eymen Fuâd Seyyid (*Faḍlü'l-iʿtizâl ve ṭabaḳātü'l-Muʿtezile* içinde; Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2017), 376.

21 Kādî Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Ḥudûdü'l-elfâẓ* (Riyad: Mektetebü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748), 34.

Hususen Kādî'nin eserinde bir istinsah tarihi veya müstensih ismi kaydı söz konusu değildir. Maamâfih, aynı mecmua içerisinde yer alan *Taʿlîḳu't-Tebṣıra* isimli eserin başında nüshanın el-Hasen b. Muhammed b. Ahmed b. Ali Ebi'l-Aşîre'ye ait olduğu bilgisi yer almakta, sonunda ise "552 senesi Cemâziyelâhir ayının 7'si Cuma gecesi el-Hasen b. Muhammed b. Ahmed b. Ali Ebi'l-Aşîre istinsahı tamamladı" şeklinde bir ferağ kaydı bulunmaktadır.[22] Mecmuanın tamamında bu meseleye ilişkin var olan tek veri de budur. Tüm eserlerin aynı kalemden çıktığı göz önünde bulundurulduğunda, Kādî'nin eserinin müstensihinin mezkûr zât olduğu kesinlik derecesinde söylenebilecektir. İstinsah tarihinin de *Taʿlîḳu't-Tebṣıra* ile aynı veya ona çok yakın bir tarih olması kuvvetle muhtemeldir.

Başı ve sonu eksik olan mecmuanın orijinal varak numaralandırması bulunmayıp, sonradan sayfa numaralarının eklendiği görülmektedir. Mecmuada 1-7. sayfa aralığında yer alan ilk eserin ne olduğu ve müellifin kim olduğu hakkında kesin bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte eserin sonunda, müellif adı zikredilmeksizin "imâmet meselesi, bunun temelleri ve ona ilişkin tali bahislerle ilgili olarak *Kitâbü'd-Diʿâme*'ye müracaat edilmesi"nin salık verildiği görülmektedir (Mecmua, s. 7). Burada zikri geçen *Kitâbü'd-Diʿâme*'nin, Taberistan Zeydîliği imamlarından Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn el-Buthânî'ye (ö. 424/1033) ait *Kitâbü'd-Diʿâme fi'l-imâme* (ya da: *ed-Diʿâme fî tes̱bîti'l-imâme*) olduğu –eserin Zeydî gelenekte tuttuğu yer göz önünde bulundurulduğunda– hemen hemen kesinlik derecesindedir. Müelliflerin herhangi bir meselede kendi eserlerine atıf yapmalarının teamül ve mutat olmasına binaen –kesin bir kanaat öne sürmek mümkün olmamakla birlikte– mecmuanın içinde yer alan bu ilk eserin en-Nâtık-Bilhakk'ın eserlerinden biri olması muhtemel görülebilecektir. en-Nâtık-Bilhakk'ın mevcut eserleri arasında[23] imâmet bahsini *Kitâbü'd-Diʿâme*'ye atıf yaparak kapatan bir eser ise tespit edilememiştir. Bu durumda –mecmuada yer alan söz konusu eser şayet en-Nâtık-Bilhakk'a ait ise– onun *el-Mebâdiʾ fî ʿilmi'l-kelâm*'ının[24] şimdiye kadar tespit edilememiş bir nüshası olması muhtemeldir.

Mecmuada ikinci sırada, 7-16. sayfalar arasında Ebü'l-Fazl Abbâs İbn Şervîn'in, *el-Yâḳûte/Yâḳûtetü'l-îmân ve vâsıṭatü'l-burhân fî uṣûli'd-dîn* adlı eseri yer almaktadır. Eser, yayın aşamasında olan başka bir makalede tetkikiyle birlikte tarafımızdan neşre hazırlanmıştır.

Mecmua içerisinde 17-18. sayfalarda, bir eser değil, Hz. Peygamber'e nispet edilen bir rivayete dayalı olarak, ona Cebrâil tarafından öğretilen bir müstecap dua bulunmaktadır. Bunun hemen akabinde ise mecmuanın üçüncü eseri olarak, müellif ve eser hakkında herhangi bir veriye

---

22 Ebû Muhammed İsmâil b. Ali b. İsmâil el-Ferrezâdî, *Taʿlîḳu't-Tebṣıra* (Riyad: Mektetebü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748), 41, 120.

23 en-Nâtık-Bilhak el-Buthânî'nin basılı ve yazma hâlindeki eserleri için bk. Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, *Aʿlâmü'l-müʾellifîne'z-Zeydiyye* (San'â: Dâru'l-İmâm Zeyd b. Alî li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 2018), 2/447-448; Muhammed b. Şerefüddin b. Abdillah el-Hüseynî, *Meṣâdıru ʿilmi'l-kelâmi'z-Zeydî* (Riyad: Dâru Fâris, 1443/2022), 168-178, 350-352.

24 Milano'da Biblioteca Ambrosiana'da ar. X 96 Sup. numarasıyla kayıtlı 67 varaklık bir eser, Madelung tarafından en-Nâtık-Bilhakk'ın *el-Mebâdiʾ fi ilmi'l-kelâm*'ı olarak tanıtılmıştır; bk. Wilferd Madelung, "Zu einigen Werken des Imams Abū Ṭālib an-Nāṭiq bi l-Ḥaqq", *Der Islam* 63/1 (1986), 5-10. Ansari ve Schmidtke ise aynı nüshanın İbn Şervîn'in *el-Medḫal ilâ uṣûli'd-dîn* adlı eseri olduğu kanaatindedir; bk. Hassan Ansari – Sabine Schmidtke, "Muʿtazilism in Rayy and Astarābād: Abū l-Faḍl al-ʿAbbās b. Šarwīn", *Studies in Medieval Islamic Intellectual Traditions* (Atlanta, Georgia: Lockwood Press, 2017), 41, dip. 14. Fakat Ansari, daha sonraki görüşünde bu eserin İbn Şervîn'e de ait olmayıp Sâhib b. Abbâd'ın eseri olabileceğini söylemektedir; Ansari, "Kitâbî-yi Kelâmî muhtemelen ez-Ṣâḥib b. ʿAbbâd", *Berresî-hâ-yi târîḫî* (Erişim 5 Nisan 2023).

ulaşamadığımız, Ebû Ca'fer künyeli bir şahsa nispet edilen *en-Nesîm fi'l-uṣûl* adlı eserin yalnızca yarım sayfalık bir kısmı yer almaktadır. Girişte "Dinin temeli (*uṣûlü'd-dîn)* fiil, fail ve bu ikisine ulaştıran hususların bilinmesidir. Çünkü her şer'î fiil ancak bu bilgi ile geçerlilik kazanır." denilmektedir. Akabinde bu bilgiye ulaştıran şeyin delil üzerinden nazar olduğu, ilk olması sebebiyle en yüce failin Allah, fiillerin en şereflisinin de ilâhî fiiller olduğu, marifetullaha ulaşılmadığı takdirde Allah'a asi olup helâke uğramaktan emin olunamayacağı, bu bilgiye ulaşmada taklidin caiz olmadığı gibi bir Mu'tezilî eserin klasikleşmiş giriş ifadeleri bulunmaktadır.[25] *en-Nesîm fi'l-uṣûl*'den sonraki iki sayfa (19-20) ise yine tespit edemediğimiz başka bir eserin parçaları gibi görünmektedir.

Mecmuanın kayıt kartında *Mesâʾil fî uṣûli'l-Muʿtezile* başlığı ile kaydedilen ve mecmua içerisinde 21-34 sayfaları arasında yer alan dördüncü eserin baş kısmı eksiktir ve eser içerisinde nispeti tespit edebileceğimiz herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak metin tetkiki neticesinde *Mesâʾil fî uṣûli'l-Muʿtezile* şeklinde kaydedilen bu eserin, en-Nâtık-Bilhakk'ın ağabeyi, Zeydî imam el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin el-Buthânî'nin (ö. 411/1021) *et-Tebṣıra fi't-tevḥîd ve'l-ʿadl* isimli eserinin bir nüshası olduğu tespit edilmiştir. Nitekim *Mesâʾil fî uṣûli'l-Muʿtezile* şeklindeki kayıtlı nüsha ile *et-Tebṣıra*'daki ifadeler –muhtemelen istinsahtan kaynaklı farklılıklar dışında– kelimesi kelimesine aynıdır.[26]

Mecmuanın 34-39 sayfa aralığında bu makalede yayına hazırlanan Kādî Abdülcebbâr'ın *Ḥudûdü'l-elfâẓ*'ı yer almaktadır. Bu eser "*Kitâbü'l-Ḥudûd* sona erdi" ibaresi ve hamdele ve salvele ile bitmekte,[27] aynı sayfanın devamı ve takip eden sayfada ise mahiyeti/aidiyeti tespit edilemeyen, varlıkları niteleyen sıfat ve hükümlerin tasnifi ve aklî bilgilerin neler olduğunu veren kısa birer fasıllık açıklamalar bulunmaktadır. Aklî bilgilere ilişkin bu faslın sonunda "*el-ʿUlûm* sona erdi (*temmet*)" ibaresinin yer almasına bakılırsa, bu kısım ya başka bir eserin son kısmından iktibas ya da mecmuaya dercedilmiş müstakil bir fasıl olmalıdır.

Mecmuanın 41-120 sayfa aralığında döneminin önde gelen Zeydî âlimlerinden Ebû Muhammed İsmâil b. Ali b. İsmâil el-Ferrezâdî'nin (V./XI. yy.'ın sonu-VI./XII. yy.'ın başı) el-Müeyyed-Billâh'ın *et-Tebṣıra*'sı üzerine yazdığı *Taʿlîḳu't-Tebṣıra* isimli eser bulunmaktadır.[28] Yukarıda ifade edildiği üzere mecmua içerisinde istinsah/ferağ ve müstensih kaydının yer aldığı tek eser budur.

Mecmuanın 121-145 sayfa aralığı, yine müellif ve eser hakkında herhangi bir bilgi tespit edemediğimiz Ebü'l-Kasem Muâz b. Ebi'l-Hayr el-Hemedânî'nin *Mühecü'l-ʿulûm* adlı eserini muhtevidir. Giriş sayfasının kenarında, müstensihin başka bir nüshadan naklettiği ve o nüshada başlık kısmında müellifin ifadesi olarak yer aldığı anlaşılan, eserin telifine ilişkin "eş-Şerîf Ebû Abdillah el-Hasen b. Abdillah b. Ahmed b. Ali el-Hasenî, el-Emîr Ebü'l-Fütûh aracılığıyla [itikada

25 Ebû Ca'fer, *en-Nesîm fi'l-uṣûl* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748), 18.

26 Krş. *Mesâʾil fî uṣûli'l-Muʿtezile* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748), 21 (str. 12-14), 23 (str. 18-21), 32 (str. 8-10), 32 (str. 12-15); Ebü'l-Hüseyn el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyn b. Hârûn el-Buthânî, *et-Tebṣıra fi't-tevḥîd ve'l-ʿadl*, nşr. Abdülkerîm Ahmed Cedbân (Sa'de: Mektebü't-Türâsi'l-İslâmî, 1423/2002), 36 (str. 8-11), 57 (str. 1-4), 85 (str. 3-6), 86 (str. 3-6).

27 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 39.

28 Ferrezâdî ailesi, Ebû Muhammed el-Ferrezâdî ve eser hakkında bilgi için bk. Hassan Ansari, "Mu'tezilîliğin Şiî Alımlanması (I): Zeydîler", çev. Orhan Şener Koloğlu, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 264-265; Hüseynî, *Meṣâdıru ʿilmi'l-kelâmi'z-Zeydî*, 412-413.

ilişkin] temel ilkeleri (*uṣûl*) ve aklî bahislere giriş mahiyetindeki hususları (*temhîd fi'l-ʿuḳūl*) muhtevi muhtasar bir eser yazmamı talep etti." ibaresi yer almaktadır.[29] Eserin sonunda da telifinin el-Hâdî-İlelhak Yahyâ b. el-Hüseyn'in kabri (*meşhed*) yanında tamamlandığı kaydedilmektedir.[30] Cevherler ve Behşemî düşünceyi takip ederek özellikle arazlar konusunu detaylı bir şekilde ele alarak başlayan eser daha sonra "*mesʾele*" başlığı altında diğer kelâmî konulara yer vermektedir.

Mecmua içerisinde son olarak Mehdî-Lidînillâh Ebû Abdillah Muhammed b. el-Hasen ed-Dâî el-Hasenî'nin[31] (ö. 360/971) *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ* risâlesi yer almaktadır ve risâlenin sonu eksiktir. Aynı isimle bir risâle Ahmed b. el-Hasen er-Rassâs'a da (ö. 621/1224) nispet edilmekte[32] ve bu risâlenin iki yazma nüshası bulunmaktadır.[33] Ancak bu nispetin hatalı olduğu söylenebilecektir. Zira öncelikle belirtmek gerekir ki iki farklı müellife nispet edilen yazma nüshaların içeriği kelimesi kelimesine aynıdır.[34] Dolayısıyla iki farklı müellif elinden çıkmış iki risâle değil, –en azından günümüze ulaşabilmiş olan– tek bir risâle olduğu ve bu risâlenin de üç yazma nüshası bulunduğu kesindir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla hicrî 552 tarihi civarında istinsah edilen bir mecmuada, hicrî 621 tarihinde vefat eden Ahmed b. el-Hasen er-Rassâs'a ait bir eserin yer alması tarihsel olarak oldukça düşük bir ihtimaldir. Ayrıca bu mecmua içerisindeki eserlerin hemen hemen tamamı Ahmed b. el-Hasen er-Rassâs'ın mensup olduğu Yemen Zeydîliği'ne değil, Taberistan/Hazar Zeydîliği'ne mensup müelliflerin eserleridir ve bu derlemede İbnü'd-Dâî'ye ait bir eserin bulunması çok daha beklenebilir bir husustur. Binaenaleyh *Ḥaḳāʾiḳ*'ın, bizzat yazma nüshada eserin girişinde de kaydedildiği üzere[35] İbnü'd-Dâî'ye nispeti isabetli görünmektedir.

2.3. Risâlenin Muhtevası ve Tahlili

Kādî'nin eseri yaklaşık 90 kavramı tanımlamakta olup bunların fıkıh usûlü alanına da müştereken ait görülebilecek (ör. *vâcib*, *mübâḥ*, *nedb*) ya da genel mahiyetteki (ör. *ʿibâdet*) çok az bir kısmı hariç tamamı kelâmî kavram ve ıstılahlardır.

Kavramların tanımlanmasında, klasik mantıkta yerleşik olan cins ve fasıl üzerinden tanımlama yapmayı (*ḥad*) değil, ele aldığı kavramın mana ve maksudunu muhataba aktarmayı öncelediği, bu meyanda kavrama ilişkin bazı açımlayıcı bilgi ve kayıtları tanıma eklediği anlaşılmaktadır. Nitekim o *el-Muğnî*'de üstadı Ebû Hâşim'in, "tanımlanmak istenen pek çok hususta kastedilen manayı karşılayacak [doğrudan] ve mücmel bir ibarenin bulunamadığı, bu yüzden de [tanımda] tanımlananа ilişkin veya ondan neşet eden hükümlerin dile getirilmesine ihtiyaç duyduğu"

---

29 Ebü'l-Kāsım Muâz b. Ebi'l- Hayr el-Hemedânî, *Mühecü'l-ʿulûm* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748), 121.

30 Hemedânî, *Mühecü'l-ʿulûm*, 145.

31 Hayatı hakkında bk. Hüseynî, *Meṣâdıru ʿilmi'l-kelâmi'z-Zeydî*, 337-341.

32 Hüseynî, *Meṣâdıru ʿilmi'l-kelâmi'z-Zeydî*, 341; Vecîh, *Aʿlâmü'l-müʾellifîne'z-Zeydiyye*, 1/103.

33 Şemseddin Ahmed b. el-Hasen er-Rassâs, *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ* (San'â: Mektebetü'l-Câmii'l-Kebîr, Garbiyye, 752); *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ* (Riyad: Câmiatü Muhammed b. Suûd, 2610).

34 Krş. Ahmed er-Rassâs, *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż* (Garbiyye, 752), 42b (str. 1-10), 42b (str. 22-26), 43a-b, 43b (str. 23-30); Mehdî-Lidînillâh Ebû Abdillah Muhammed b. el-Hasen ed-Dâî el-Hasenî, *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748), 151-152, 153 (str. 17-21), 154 (str. 4-11), 155 (str. 5-11).

35 İbnü'd-Dâî, *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż*, 151.

yönündeki ifadesini aktarmaktadır.[36] Akabinde, tanımdan amaçlanan hususun, tanımlanan şeyin, tanım kapsamına girmeyecekleri dâhil etme ya da tanım kapsamına girecekleri dışarıda bırakma gibi bir karışıklığa mahal vermeksizin sınırlarının belirlenmesi ve başkalarından ayırt edilmesi olduğunu, bu nedenle tanım yapılırken tanımlanan şeye en özgü, kastedilen manayı en kuşatıcı ve amacı ifade etmekte en açık olan ibarelerin tercih edildiğini belirtmektedir.[37] Bir şeyi tanımlamak için, o kavramdan daha açık ve tanımda kastedilen manayı verecek, vaz edilmiş tek bir kavram bulunamadığı takdirde tanımlanan şeyden neşet eden/onu niteleyen bir hükmü kullandığı,[38] tanım yapan kimsenin, tanımlanan kavramdan daha açık ve maksuda delâleti daha kuvvetli bir ibare kullanması gerektiği[39] yönündeki ifadeleri de Kādî'nin risâlede takip ettiği metot ve üslubun gerekçelerini sunmaktadır.[40]

Risâlede genellikle kavramların kısa tanımını verme yönünde bir usul takip edilmişken zaman zaman –bağlamdan kısmen kopuş olarak da değerlendirilebilecek biçimde– bir akaid/kelâm metninin konu takrir üslubuna dönüş görülebilmektedir. Esasen kavramları bir kompozisyon içerisinde ve tümleşik bir akış içerisinde tanımlama, örneğin Mukrî en-Nîsâbûrî'de de olduğu gibi *ḥudûd* eserlerinde takip edilebilen bir usuldür. Ancak Kādî'nin bazı noktalardaki izahları ana mesele/tanımlanan kavramla irtibatlı olsa da bir istitrad görüntüsü sergilemekte ve bu açıdan eser zaman zaman bir tanımlar/*ḥudûd* risâlesi olma hüviyetinden uzaklaşma intibaı vermektedir. Bunun yanı sıra, risâledeki yazım üslubunun Kādî'nin diğer eserleri ve özellikle *el-Muğnî*'deki yetkinlikte olmadığı söylenebilir. Yukarıda ifade edildiği üzere, risâle onlardan önce kaleme

---

36 Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl*, thk. İbrâhim Medkûr (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâa ve'n-Neşr, ts.), 12 (*en-Naẓar ve'l-maʿârif*)/14.

37 Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 12/15-16.

38 Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî,* thk. Mahmûd M. el-Hudayrî (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 5 (*el-Fıraḳ ğayru'l-İslâmiyye*)/219.

39 Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî,* thk. İbrâhim el-Ebyârî (Kahire: eş-Şeriketü'l-Arabiyye li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1961), 7 (*Ḫalḳu'l-Ḳur'ân*)/52. İbnü'l-Melâhimî de –Kādî Abdülcebbâr'ın da aralarında görülebileceği– kelâmcı üstatlarının tanımlamada "tanımlanan şeyi açıklayan lafzî tanım"ı tercih ettiklerini, bu nedenle tanımlamada kullanılan ibarelerin muhatap açısından tanımlanan lafızdan daha açık olmasını zorunlu gördüklerini ifade etmektedir; İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Muʿtemed fî uṣûli'd-dîn*, thk. Martin McDermott– Wilferd Madelung (London: al-Hoda, 1991), 12. Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî'nin "tanım" (*ḥad*) kelimesine getirdiği "bir kelimenin manasını, kapsamına girmeyecek şeyleri şümulüne almaktan ve kapsaması gereken şeyleri de dışarıda bırakmaktan alıkoyacak biçimde açımlayan ve mana ve maksudunu izah eden kelime" şeklindeki tanım (bk. Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 24[b]), Kādî'nin *el-Muğnî*'de ortaya koyduğu tanım ve şartlarla bire bir örtüşmekte ve onun tanım anlayışının kendisinden sonra da benimsenip kullanıldığını göstermektedir.

40 Mu'tezile'de Cübbâîler'den itibaren görülen bu tanım yaklaşımının temelinde onların felsefeye mesafeli yaklaşımları ve dolayısıyla Aristotelesçi tanım anlayışını kabul etmemelerinin yatması muhtemeldir; Muhit Mert, "Kelamcıların Tanım Kuramları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 63. Nitekim Mu'tezile içerisinde felsefeye daha yakın duruşuyla bilinen Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) ise tanımın "sorulan şeyin özüne (*ḥaḳīḳat*) ilişkin olması gerektiği" tercihinde bulunmuştur ki böylelikle felsefî tanım teorisine meyletmiş görünmektedir; bk. İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Muʿtemed*, 12. Cüveynî de (ö. 478/1085) Mu'tezile'ye nispet ettiği lafzî tanım anlayışını hatalı bulmakta ve eleştirmektedir; İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rükneddin Abdülmelik b. Abdillah b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, thk. Fevkıyye Hüseyn Mahmûd (Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhü, 1399/1979), 2. Tanımı ifade etmek için kullanılan kavramlar ve kelâmda tanım meselesine farklı yaklaşımlar için bk. Zakir Demir, *Ta'rîfât, Hudûd ve Mustalahât Kitâbiyâtında Tefsir ve Kur'ân İlimleri Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 29-34, 42-45.

alınmış ise bu, üsluptaki kısmî farklılık –ve yer yer gözlemlenen naiflik– için muhtemel bir sebep olarak görülebilecektir.

Kādî'nin risâlede verdiği tanımların bazen lafız ve ibare açısından diğer eserlerindeki tanımlarıyla özdeş olduğu, farklılıkların görüldüğü yerlerde ise farklı tanımların hemen hemen aynı anlam ve muhtevayı karşıladığı görülmektedir. *Ḳadîm*,[41] *fiʿl*,[42] *ʿilm*,[43] *ʿâlim*,[44] *ḥayy*[45] gibi kavramların tanımları birinci; *fâʿil*,[46] *ḳâdir*,[47] *şükr*,[48] *mübâḥ*,[49] *ẓulm*,[50] *kesb*,[51] *îmân*,[52] *kâfir*,[53] *müʾmin*[54] gibi kavramlara verdiği tanımlar ise ikinci durumun örnekleri olarak zikredilebilir.

2.4. Neşirde Takip Edilen Usul

Metin modern Arapça imlâsına göre inşa edilmiş ve nüshadaki veriye dil bilgisi ile imlâya ilişkin yapılan tashihlere dipnotta ayrıca işaret edilmemiştir. İnceleme kısmında mecmuaya sonradan eklenmiş olan sayfa numaralarına işaretle referans verilirken, Arapça metinde mecmuanın başından itibaren varak numaraları takdir edilerek varakların başlangıç ve bitiş noktaları belirtilmiştir. Yazmanın kenarlarında ve satır aralarında yer alan tashih kayıtları, kavramın/cümlenin anlamına uygunluğuna göre metinde tercih edilmiş ve bunlar dipnotlarda belirtilmiştir. Tarafımızdan metne yapılan tashihlere ise "في الأصل" şeklinde dipnotlarda işaret edilmiştir. Metinde okunmayan birkaç kelime ile eksikliğin olduğu düşünülen birkaç yer köşeli parantez "[…]" içine alınarak dipnotta belirtilmiştir. Cümlenin tamamlanması ve anlamın sağlanması adına metne yapılan kısmî eklemeler "< >" işaretleri arasında verilmiştir. Anlamanın kolaylaşması adına metinde farklı biçimde okunabilecek ve dolayısıyla iltibasa sebebiyet verebilecek kelimelere ise hareke konulmuştur.

---

41 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 25; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḫtaṣar fî uṣûli'd-dîn*, thk. Muhammed İmâre (*Resâʾilü'l-ʿadl ve't-tevḥîd* içinde; Kahire: Dâru'ş-Şurûḳ, 1408/1988), 1/205; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. M. Mustafa Hilmî – Ebü'l-Vefâ el-Ganîmî (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 4 (*Rüʾyetü'l-Bârî*)/250.

42 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 35; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḫtaṣar*, 233.

43 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 12/13.

44 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 35; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḫtaṣar*, 213.

45 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 35; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 5/219.

46 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 35; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḫtaṣar*, 213.

47 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 35; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 5/204; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1962), 6-1 (*et-Taʿdîl ve't-tecvîr*)/27.

48 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 36; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965), 11 (*et-Teklîf*)/420.

49 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 6-1/7.

50 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 6-1/12; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Ebü'l-Alâ Afîfî (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1962), 13 (*el-Luṭf*)/298.

51 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Tevfîk et-Tavîl – Saîd Zâyid (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâa ve'n-Neşr, ts.), 8 (*el-Maḫlûḳ*)/163.

52 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḫtaṣar*, 276.

53 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, thk. Mustafa es-Sekkā (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965), 14 (*el-Aṣlaḥ - İstiḥḳāḳu'ẕ-ẕem - et-Tevbe*)/301.

54 Kādî Abdülcebbâr, *Ḥudûdü'l-elfâẓ*, 38; krş. Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 14/301.

2.5. *Ḥudûdü’l-elfâẓ*’ın Metni*

كتاب فيه مختصر في الحدود

حدود الألفاظ

لقاضي القضاة عماد الدين عبد الجبار بن أحمد الهمذاني

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله على كل نعمة

الحدوث:[55] كل موجود له أول. وكل محدث فهو فعل القادر. المحدثات على ضربين: أجسام وأعراض.

| [21/و] **فالأجسام**: هي التي نشاهدها طويلة عريضة عميقة، وفيها جماد وحيوان وغيرهما.

والأعراض: هي الأشياء التي تحدث في الأجسام. وهي على ضربين: أحدهما يشاهد ويدرك، كالسواد والبياض والطعوم والأرايح والأصوات والكلام والحرارة والبرودة والألم. والآخر لا يشاهد ولا يدرك، كالحركة والسكون والاجتماع والافتراق والاعتمادات والرطوبة واليبوسة.

والقديم: لا أول لوجوده. والموجود لا بد من أن يكون قديمًا أو محدثًا، كما أن الشيء إما أن يكون موجودًا أو معدومًا.

والتصرف: هو أن يقوم الرجل أو يقعد أو يكتب أو يبني <أو> يصوغ، ويقع ذلك بحسب اختياره.

والفعل: هو ما يحدث من جهة القادر.

المخلوق: هو كل فعل قدّره الفاعل ودَبَّرَه إن لم يقع منه على جهة السهو.

والمحدِث: هو ما وُجِدَ المحدَث من جهته.

والفاعل: هو الذي يكون منه الفعل.

والخالق: هو الذي يفعل فعله بتدبيره وتقديره.

والقادر: هو الذي يصح منه الفعل مع زوال المنع.

والعالِم: هو الذي يصح منه الفعل المحكم إذا كان ممكنًا منه.

والحي: هو الذي لا يتعذر عليه كونه عالمًا وقادرًا.

والميت: هو عبارة عن الحي إذا فارقته الروح وبطل تصرفه.

والجماد: هو الجسم الذي فيه صلابة وليس فيه صفة الحي، ومن ليس بحي لا يجوز أن يقدر ويفعل.

والسميع البصير: هو الحي الذي إذا لم تكن به آفة وجب أن يسمع المسموعات عند وجودها ويبصر المبصرات ويراها.

والمدرِك: هو الذي يجد المدركات، كما يجد أحدنا ما يراه ويبصره عند الشم والذوق واللمس.

والجوهر: هو أقل قليل أجزاء الأجسام، وإذا تركب بعضه على بعض وصار طويلًا عريضًا عميقًا سمي جسمًا.

والمتحرك: هو الجسم الذي كان في جهة ثم صار إلى أقرب الجهات إليها.

والساكن: هو الذي يمكث في الجهة التي هو فيها وقتين فصاعدًا.

المجتمع: هو الجواهر المنضمّة بعضها إلى بعض.

والمجاورة: كل جسمين أو جوهرين لا تباعد بينهما ولا فُرْجَةَ.

المفترق: كل جسمين بينهما بُعْدٌ ومسافة وإن قل.

---

* Arapça metnin kontrol ve tashihi konusunda katkısından dolayı Muhammed el-Hüseynî’ye müteşekkiriz.

55 في الأصل كذا، والأصوب: المحدَث.

كل محدث فعل، وكل فعل خلق؛ فلا بد له من فاعل وخالق، وكل صنع فلا بد له من صانع، وكل مدبَّرٍ فلا بد له من مدبِّرٍ. وكل ما لا يجوز من العبد أن يفعله الله –تعالى– خالقه وفاعله كان أجسامًا أو ألوانًا أو غيرهما. العبد إنما يفعل بحسب قدرته؛ فإذا قلّت قلّ فعله، وإذا كثرت كثر فعله. إذا كان له مع ذلك علم أو بصر أمكنه أن يفعل الأمور المترتبة كالكتابة والصياغة وغيرهما، ويفعل الخبر والأمر والنهي بأن يريد ذلك ويقصد إليه.

العقل: هو العلوم الضرورية، نحو العلم بالمشاهدات حتى يتميز بعضها من بعض بالعادات، والفصل بين المنافع والمضار والهازل والجادّ والقاصد والساهي، والعلم بأن الكتابة متعلقة بالكاتب، وأن يكون ممن [...][56] يتعلم ما يدرسه أو مارس من الصناعات، وإن كان فيهم مسرع ومبطئ. فمن حصلت له هذه العلوم يسمى عاقلًا. فإذا كان قادرًا وممكَّنًا وله شهوة ونفور نفسٍ حسُن أمره ونهيه، ويكلف[57] من هذه سبيله أن ينظر، فيُعَرِّفه | [21/ظ] النظرُ والفكر والتأمل في الأشياء أن ما يجب على الإنسان أن ينظر في الأدلة؛ فيعرف الله –سبحانه– إذا خاف عندما يسمع من اختلاف الناس وذكر الجنة والنار، وعندما يخطر بباله أنه إن لم يفكّر ولم ينظر يكون إلى فعل المعاصي أقرب ويستحق النار؛ فيلزمه حينئذ النظر في الأدلة التي إذا نظر فيها وفكّر أدّته فكرته فيها إلى البصيرة، نحو أن ينظر فيعرف أن للخلق صانعًا كما للكتابة كاتبًا.

نفس الإنسان وغيره يدل على أن للعالم صانعًا من وجهين: أحدهما التصوير والتغيير الحادثين في العلل، لا يصح من جهتنا وجهة أمثالنا؛ فلا بد من أن يكون فاعلها مخالفًا لنا وهو الله –تعالى–.

النعمة: كل منفعة حسنة أو دفع مضرة قبيحة.

الإساءة: كل مضرة قبيحة أو إبطال منفعة حاصلة.

الإحسان: هو النعمة، وكذلك التفضل، إذا كانت النعمة واقعة من جهة من أنعم عليه الخير وقصَده بذلك، متى كان كذلك كان فاعلها مُنْعِمًا. ويلزم فيمن أحسن إليك أن تشكره ومن أساء إليك أن تذمه.

إذا كانت الحياة والشهوة والقدرة والفعل والتمكين من فعل الله –تعالى– فيمن فعلها الله –تعالى– فيه يستحق على من أنعم عليه إذا كان عاقلًا أن يعبده.

الشكر: هو الاعتراف بنعمة المنعم على وجه الإجلال.

والذم: هو ذكر أحوال من تذمه إذا كانت قبيحة إذا قصدت الاستخفاف به، وكذلك التوبيخ.

والمدح: هو ذكرك لأحواله الحسنة مع قصدك بتبجيله وتعظيمه.

العبادة: هي المبالغة في الخضوع في الصلاة وغيرها.

من جملة العقل الاجتناب من مضرة تمسه سواء علم أن الضرر ينزل أو غلب على قلبه ورأيه ذلك. يلزم العاقل إذا رأى أثر النعمة وعلامة المصيبة، ولم يأمن أن له آمراً وناهياً يستحق من قبله جنة أو ناراً أن يفكر ويتوقى المضارّ التي يخشاها، ويشكره على النعمة التي يراها، ويعبده بحسب ما يلزمه لمن خلقه وأحياه ومكّنه وفرق بينه وبين البهائم. وكل ما يعلم أنه حسن فله أن يفعله، وكل ما يعلم أنه قبيح –كالظلم والكذب– فليس له فعله، ومن يفعل ذلك وهو عاقل يستحق أن يذم. وما يشك فيه من الأخبار والمضار فالواجب أن يتوقاه حتى [...][58] صدقًا وعدلًا.

الدلالة إذا دلت على شيء فهي[59] في كل موضع دلالة. والعلة لا بد لها من معلول، كالحركة لا بد لها من متحرك. والعلم لا بد له من عالم، خلا النائم والساهي، وإن أضرا بالغير فلا ذم عليهما. ولا يصح طلب المعرفة والاستدلال إلا بالعقل؛ لأن العقل هو الأصل في ذلك، ولا يصح أن يعرف العاقل الأنبياء قبل أن يعرف المرسِل الذي هو خالقهما وبارئهما.

أول ما يلزم معرفته التوحيد، ثم العدل.

---

56 بياض بقدر كلمتين أو ثلاث.

57 في الأصل: يكلف.

58 بياض بقدر كلمة.

59 في الأصل: فهو.

فالتوحيد: هو معرفة الله –تعالى– وأنه وحده فيما تفرد به من الصفات التي لا يشاركه فيها أحد، نحو كونه قادرًا لنفسه وعالـمًا لنفسه ومدركًا عند وجود المدرَك ورائيًا وسامعًا وغنيًّا عن المنافع، وأن الحاجة تستحيل عليه، ولا يجوز عليه | [22/و] ما يجوز علينا، وأن كل ما سواه محدث.

العدل: هو أن تنزّهه –تعالى– عن كل قبيح وتنفي عن أفعاله أن تكون قبيحة وتثبتها عدلًا وحكمة. ومن العدل أن تثبته صادقًا في الوعد والوعيد، وتقضي بحسن كل ما ألزمه على لسان الأنبياء –عليهم السلام–، وتحكم على الفساق أن لهم منزلة بين منزلتين، وتحكم بأن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر واجب على حسب الطاقة. ويجب إذا عرف صدق الرسول أن يطيعه ويقبل كل ما يؤديه عن الله –تعالى– من الطاعات ويتجنب[60] المعاصي التي نهى الله –تعالى– عنها.

كل ما يعلم قبيحًا، نحو تكليف ما لا يطاق والظلم والجور وتعذيب من لا ذنب له وإرادة السفه، يجب أن ينزه الله عنه ويبطل كل مذهب أدى إلى أن يضاف إليه شيء من ذلك.

الآلام والأمراض النازلة بالعباد حسنة، لأنه –تعالى– يعوّض عليهما بنفع عظيم يتمنى المريض عند ذلك أن يكون قد زاد مرضه في الدنيا، وفيها مصلحة وعِبرة للمكلف يكون عند رؤيته لذلك أقرب إلى التوبة والصلاح؛ إذ لا قبيح يعلم حاله إلا والقديم –تعالى– لا يجوز أن يفعله مع غناه عنه وعلمه بقبحه وعلمه بأنه غني عنه. إنما يقع القبيح منا لحاجة لنا إليه أو لجهل، والله –تعالى– يفعل سائر ما خلقه لحسنه ولمنافع العباد لكي[61] ينفعهم.

والمنافع على ثلاثة أوجه: أحدها تفضل، وهو ما بدأ به من الخلق والحياة والقدرة والعقل[62] واللذة. والثاني: ثواب، وهو منزلة عظيمة ينالها من أطاع الله –تعالى– واجتنب الكبائر من الأنبياء –عليهم السلام– والمؤمنين. والثالث: الأعواض.

فالرسول لا يدعو إلى الضلال والنهي عن الإيمان؛ لأن هذا يشكك في القرآن وسنن الرسل –عليهم السلام–.

ولولا الثواب والعقاب لما حسن التكليف والأمر والنهي، ولولا العقل والقدرة لم يحسن أمره ولا نهيه ولا مدحه ولا ذمه. ولولا القول بصدقه –تعالى– في الوعد[63] لم يمكن القول بأنه صادق في الوعيد أن يقال إنه صادق. ولولا المعاد لما جاز أن يمكّن الله –تعالى– الظلمة من قتل الناس وسفك الدماء.

الواجبات تكون باللسان وتكون بالقلب وتكون بالجوارح، وكذلك القبائح قد تكون بهذه الوجوه الثلاثة.

ومن أساء إلى غيره يلزمه أن يعتذر إليه ويظهر له الندامة على ما فعله، ويعزم ويوطن نفسه على ألَّا يعود إلى شيء من جميع الإساءات. ومن ارتكب كفرًا أو فسقًا فالواجب عليه في إزالة ما يستحقه من العقاب أن يتوب.

والتوبة: هي الندم على ما كان منه وأن يعزم على فعل الواجبات في المستقبل ويترك القبائح ويوطن نفسه على ألَّا يفعلها.

والطاعة: هي فعل ما أراد المطاع.

والمعصية: هي <فعل> ما كره المعصي.

الواجب: هو ما إذا لم يفعله من وجب عليه حسن ذمه.

القبيح: <هو ما> إذا فعله من يميز وأمكنه أن يتوقاه | [22/ظ] يحسن ذمه.

المباح: هو ما سبيله في أن يفعل وألَّا يفعل سواء في باب زوال الذم والمدح وقد عرف المباح هذا من حاله.

الحسن: هو ما لا يستحق به الذم البتة.

الندب: هو ما يستحق بفعله المدح وإذا لم يفعله لم يضرّه.

الظلم: هو كل ضرر ليس جر[64] منفعة ولا دفع مضرة أكثر منه ولا أنت لذلك مستحق ولا يغلب على قلبك أحد الوجوه التي ذكرناها.

الجور: هو الظلم.

الكذب: هو كل خبر ليس مخبَره على ما يتناوله.

الصدق: هو الخبر الذي مخبَره على ما تناوله.

---

60 في الأصل: وتجنب.

61 في الأصل: ولكن.

62 في الأصل تكرار: والقدرة.

63 في الأصل: الوعيد، وكتب فوقها: أظنه الوعد.

64 في الأصل: حسن.

العدل: هو ما تقابل به غيرك من اجترار نفع أو دفع ضرر حق واستيفاء

الإنصاف: هو إيصال الحقوق.

الخبر: هو ما صح أن يقدَّر فيه الصدق والكذب.

الأمر: هو قول القائل لمن دونه «افعلْ» إذا أراد ما أمر به.

السؤال: هو قوله لمن فوقه «افعلْ» إذا أراد ذلك.

والدعاء: كمثله.

النهي: قوله لمن دونه «لا تفعلْ» مع كراهة ذلك الأمر.

العلم: هو الاعتقاد الذي معتقَده على ما هو به.

الظن: هو غلبة القلب على الشيء مع تجويز خلافه.

الفساد: هو كل ضرر قبيح، وكذلك الشر.

الصلاح: هو المنافع.

الصواب: هو الحسن، وكذلك الحكمة.

العمل: هو فعل الإنسان، وكذلك صنعته.

المكتسب: هو المجتلب.

الكسب: هو ما يُلتَمس به اجتلاب نفع أو دفع ضرر.

الخير: هو كل حسن وما أدى إليه.

الرحمة: هي النعمة.

القدرة: هي عرض في الإنسان يمكنه أن يفعل بها، وكذلك الاستطاعة.

الآلات: هي ما يُتوصل بها إلى الأفعال، كاليد والرِّجل والسيف والقوس وغير ذلك.

المُلك: هو قدرة القادر على التصرف الذي لا يحسن أن[65] يمنع منه.

الرزق: هو كل نفع لمن هو رزق له ليس لأحد أن يمنعه منه.

الحرام: لا يكون رزقاً كما لا يكون ملكًا.

الثواب: كل نفع عظيم يفعل على جهة التعظيم إذا كان مستحَقًّا.

العقاب: هو كل ألم مستحَق يفعل على جهة الاستخفاف.

خلق الله -تعالى- العاقل المكلف لينفعه بالمنافع كلها من تفضل وعوض وثواب. وخلق الله -تعالى- سائر الحيوان للتفضل والعوض. وخلق الله -تعالى- ما ليس بحي لينتفع به الحي ويعتبر به المكلف في الدنيا. لا يكون في الآخرة تكليف؛ لأنها دار ثواب وجزاء. الثواب دائم في الجنة، وكذلك العقاب دائم في النار.

الإيمان: هو كل طاعة وهو قول مفرد يزيد وينقص؛ لأن ما يلزم بعض العقل يزيد على ما يلزم غيره.

الفاسق:[66] هو المستحِق للعقاب العظيم وحكمه بخلاف حكم أهل الذمة في الميراث والدفن في مقابرنا.

المؤمن: هو من يستحِق الثواب والمدح، وكذلك الصالح والعاقل والتقي والزكي والبَرّ.

فأما الفاجر والظالم: | [23/و] هو الفاسق.

اليهودي: هو من يتمسك بما يدعيه من التوراة ونبوة موسى -عليه السلام- ويكذّب عيسى ومحمدًا -عليهما السلام-.

النصراني: هو المتمسك بالإنجيل -بزعمه- ونبوة عيسى والتثليث ويكذّب بمحمد -عليه السلام-.

المسلم: هو المتمسك بجميع الطاعات وبجميع ما أتى به محمد -عليه السلام-.

65 كتبها الناسخ في الهامش ظنًّا.

66 في الأصل: الكافر، وكتبها في الحاشية ظنًّا.

أهل العدل والتوحيد: من يقول بما قدمناه في التوحيد ويثبت أن أفعال الله حكمة وصواب ويقول بالأصول الخمسة، وهم المعتزلة.

المرجئ: من يجوّز أن يعاقب الله -تعالى- ويجوّز أن يغفر له.

المجبِر: هو الذي يضيف أفعال العباد إلى الله -تعالى-.

المشبّه: هو الذي يعتقد في ربه أنه يُشبِه الخلق والأجسام من بعض الوجوه.

الكُلّابي والصفاتي: من يقول إن لله -تعالى- علمًا وحياة وقدرة أزلية، ولا يكون موحدًا؛ إذ يقول في كلام الله -تعالى- إنه أزلي. وكلام الله تعالى كإحسانه في أنه فعل له ونعمة منه.

الجهمي: هو الذي يقول لا فعل للعبد ولا كسب ولا صنع.

الملحد: هو الذي لا يعتقد إلاهًا ولا ربًّا ولا صانعًا.

البرهمي: هو الذي لا يقول بصحة النبوة والكتاب الوارد من الله تعالى وجل وعلا.

نجز كتاب الحدود والحمد لله الواحد الحميد، وصلى الله على سيدنا محمد النبي وعلى خيار أهله وسلّم.

Kaynakça

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Sâlim. *el-Mübîn fî şerḥi meʿânî elfâẓi'l-ḥukemâʾ ve'l-mütekellimîn*. thk. Hasan Mahmud eş-Şâfiî. 2. bs. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1413/1993.

Ansari, Hassan– Sabine Schmidtke. "Muʿtazilism in Rayy and Astarābād: Abū l-Faḍl al-ʿAbbās b. Šarwīn". *Studies in Medieval Islamic Intellectual Traditions*. 19-66. Atlanta, Georgia: Lockwood Press, 2017.

Ansari, Hassan. "Mu'tezilîliğin Şiî Alımlanması (I): Zeydîler". çev. Orhan Şener Koloğlu, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. 255-272. ed. Sabine Schmidtke. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Ansari, Hassan. "Kitâbî-yi Kelâmî muhtemelen ez-Ṣâḥib b. ʿAbbâd". *Berresî-hâ-yi târîḫî*. Erişim 5 Nisan 2023. https://ansari.kateban.com/post/3488

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *ʿİyâru'n-naẓar fî ʿilmi'l-cedel: min bevâkîri naḳdi'l-manṭıḳ ve'l-felsefe ve tecrîdi ḳavâʿidi'l-münâẓara*. thk. Ahmed Muhammed Arrûbî. Küveyt: Esfâr li-Neşri Nefîsi'l-Kütüb ve'r-Resâili'l-İlmiyye, 2020.

Buthânî, Ebü'l-Hüseyn el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyn b. Hârûn. *et-Tebṣıra fi't-tevḥîd ve'l-ʿadl*. nşr. Abdülkerîm Ahmed Cedbân. Sa'de: Mektebü't-Türâsi'l-İslâmî, 1423/2002.

Câbir b. Hayyân, Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân b. Abdillah el-Kûfî. *Kitâbü'l-Ḥudûd*. nşr. Paul Kraus. *Muḫtâru Resâʾili Câbir b. Ḥayyân* içinde, 97-114. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1354/1935.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Taʿrîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2012.

Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *el-Cüzʾü'r-râbiʿ min Kitâbi Şerḥi ʿUyûni'l-mesâʾil ve'l-cevâbât*. nşr. Fâris Osman Nevfel. Moskova: Sadra, 2021.

Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *eṭ-Ṭabaḳatâni'l-ḥâdiye ʿaşera ve's-s̱âniye ʿaşera min Şerḥi ʿUyûni'l-mesâʾil*. thk. Fuâd Seyyid – Eymen Fuâd Seyyid. *Faḍlü'l-iʿtizâl ve ṭabaḳātü'l-Muʿtezile* içinde. Beyrut: Orient-Institut Beirut, 2017.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rükneddin Abdülmelik b. Abdillah b. Yûsuf. *el-Kâfiye fi'l-cedel*. thk. Fevkıyye Hüseyn Mahmûd. Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhü, 1399/1979).

Demir, Zakir. *Ta'rîfât, Hudûd ve Mustalahât Kitâbiyâtında Tefsir ve Kur'ân İlimleri Terimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Ebû Ca'fer. *en-Nesîm fi'l-uṣûl*. Riyad: Mektetebü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748, 18.

Ferrezâdî, Ebû Muhammed İsmâil b. Ali b. İsmâil. *Taʿlîḳu't-Tebṣıra*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748, 41-120.

Günal, Tuğba. "Kavram Atlası: Kelam I-II". *Kader* 19/1 (2021), 399-409.

Hârezmî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. *Mefâtîḥu'l-ʿulûm*. thk. Abdülemîr el-A'sem. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1428/2008.

Hemedânî, Ebü'l-Kāsım Muâz b. Ebi'l- Hayr. *Mühecü'l-ʿulûm.* Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748, 121-145.

Hüseynî, Muhammed b. Şerefüddin b. Abdillah. *Meṣâdıru ʿilmi'l-kelâmi'z-Zeydî.* Riyad: Dâru Fâris, 1443/2022.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbûrî. *Kitâbü'l-Ḥudûd fi'l-uṣûl.* thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.

İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillah b. Ali. *el-Ḥudûd.* thk. Abdülemîr el-A'sem. *el-Muṣṭalaḥu'l-felsefî ʿinde'l-ʿArab* içinde, 229-263. 2. bs. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1989.

İbnü'd-Dâî, Mehdî-Lidînillâh Ebû Abdillah Muhammed b. el-Hasen ed-Dâî el-Hasenî. *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ.* Riyad: Mektetebü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748, 151-160.

İbnü'l-Melâhimî, Rükneddin Mahmûd b. Muhammed el-Hârezmî. *Kitâbü'l-Fâʾiḳ fî uṣûli'd-dîn.* thk. Wilferd Madelung – Martin McDermott. Tahran: Müessese-yi Pejûheşî-yi Hikmet ü Felsefe-i Îrân – Institute of Islamic Studies, Freie Universität Berlin, 1386 HŞ/2007.

İbnü'l-Melâhimî, Rükneddin Mahmûd b. Muhammed el-Hârezmî. *Kitâbü'l-Muʿtemed fî uṣûli'd-dîn.* thk. Martin McDermott– Wilferd Madelung. London: al-Hoda, 1991.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 4 (*Rüʾyetü'l-Bârî*). thk. M. Mustafa Hilmî – Ebü'l-Vefâ el-Ganîmî. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 5 (*el-Fıraḳ ğayru'l-İslâmiyye*). thk. Mahmûd M. el-Hudayrî. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 6/1 (*et-Taʿdîl ve't-tecvîr*). thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1962.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 7 (*Ḫalḳu'l-Ḳurʾân*): thk. İbrâhim el-Ebyârî. Kahire: eş-Şeriketü'l-Arabiyye li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1961.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 8 (*el-Maḫlûḳ*). thk. Tevfîk et-Tavîl – Saîd Zâyid. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâa ve'n-Neşr, ts.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 11 (*et-Teklîf*). thk. Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülhalîm en-Neccâr. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl.* 12 (*en-Naẓar ve'l-maʿârif*). thk. İbrâhim Medkûr. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lîf ve't-Terceme ve't-Tıbâa ve'n-Neşr, ts.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl*. 13 (*el-Luṭf*). thk. Ebü'l-Alâ Afîfî. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1962.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl*. 14 (*el-Aṣlaḥ - İstiḥḳāḳu'ẕ-ẕem - et-Tevbe*). thk. Mustafa es-Sekkā. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muḫtaṣar fî uṣûli'd-dîn*. thk. Muhammed İmâre. *Resâʾilü'l-ʿadl ve't-tevḥîd* içinde, 1/189-282. Kahire: Dâru'ş-Şurûḳ, 1408/1988.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Ḥudûdü'l-elfâẓ*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748, 34-39.

Kindî, Ebû Yûsuf Yaʿkūb b. İshâk b. es-Sabbâh. *Risâle fî ḥudûdi'l-eşyâʾ ve rusûmihâ*. thk. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde. *Resâʾilü'l-Kindî el-felsefiyye* içinde, 1/163-179. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1369/1950.

Madelung, Wilferd. "Zu einigen Werken des Imams Abū Ṭālib an-Nāṭiq bi l-Ḥaqq". *Der Islam* 63/1 (1986), 5-10.

Mert, Muhit. "Kelamcıların Tanım Kuramları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 61-70.

Mesâʾil fî uṣûli'l-Muʿtezile. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 748, 21-34.

Mukrî en-Nîsâbûrî, Kutbeddin Ebû Caʿfer Muhammed b. el-Hasen. *el-Ḥudûd: el-Muʿcemü'l-mevḍûʿî li'l-muṣṭalaḥâti'l-kelâmiyye*. thk. Mahmûd Yezdî Mutlak – Caʿfer es-Sübhânî. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık li't-Tahkīk ve't-Te'lîf, 1414.

Nîsâbûrî, Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim. *Ḥudûdü'l-elfâẓ ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem*. tsh. Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed es-Sağānî. Milano: Biblioteca Ambrosiana, ar. E 462, 24[a]-35[b].

Rassâs, Şemseddin Ahmed b. el-Hasen. *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ*. Sanʿâ: Mektebetü'l-Câmiil-Kebîr, Garbiyye, 752, 42[a]-47[b].

Rassâs, Şemseddin Ahmed b. el-Hasen. *Ḥaḳāʾiḳu'l-aʿrâż ve aḥvâlühâ ve şerḥuhâ*. Riyad: Câmiatü Muhammed b. Suûd, 2610, 2[a]-10[a].

Râzî, Ebû Abdillah Fahreddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Nihâyetü'l-ʿuḳûl fî dirâyeti'l-uṣûl*. thk. Saîd Abdüllatîf Fûde. 4 cilt. Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015.

Rummânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Îsâ b. Ali. *Kitâbü'l-Ḥudûd fi'n-naḥv*. thk. Mustafa Cevâd – Yûsuf Yaʿkūb Meskûnî. *Resâʾil fi'n-naḥv ve'l-luğa* içinde, 37-50. Bağdat: el-Müessesetü'l-Âmme li's-Sıhâfe ve't-Tıbâa, 1388/1969.

Sarıca, A. İskender– Serkan Çetin. "Zeydî-Muʿtezilî Düşüncede Terimler: İbn Şervîn'in *Ḥaḳāʾiḳu'l-eşyâʾ* Risâlesinin Tahkiki ve Tercümesi". *Kader* 19/2 (2021), 813-854.

Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *el-Ḥudûd ve'l-ḥaḳāʾiḳ*. thk. Haydar el-Beyâtî vd. *er-Resâʾil ve'l-mesâʾil* cilt: 5 (*er-Resâʾilü'l-uṣûliyye ve'l-*

münteziʿa ve’l-mensûbe) içinde, 389-452. Meşhed: el-Âsitânetü’r-Rızaviyyetü’l-Mukaddese Mecmau’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, 1441.

Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkī. *Mevsûʿatü Keşşâfi ıṣṭılâḥâti’l-fünûn ve’l-ʿulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.

Tûsî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali. *el-Muḳaddime fi’l-medḫal ilâ ṣınâʿati ʿilmi’l-kelâm*. thk. Muhammed Takī Dânişpejûh. *er-Resâʾilü’l-ʿaşr* içinde, 63-90. 2. bs. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1414/1994.

Vecîh, Abdüsselâm b. Abbâs. *Aʿlâmü’l-müʾellifîne’z-Zeydiyye*. 2 cilt. San‘â: Dâru’l-İmâm Zeyd b. Alî li’t-Tıbâa ve’n-Neşr, 2018.